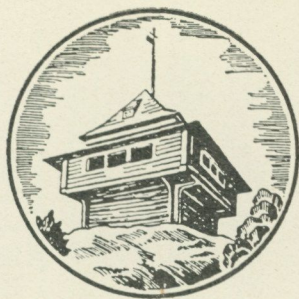

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1948**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1948

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en interiör av det gamla boktryckeriet på Skansen, där stundom sentida yrkesmän arbeta i gamla dräkter. Skansens många verkstadsmiljöer ha varit särskilt aktuella under det gångna året, då jämnt ett sekel förflutit sedan skråväsendet avskaffades och näringsfriheten infördes och då en rad hantverksföreningar landet runt kunnat fira sitt hundraårsjubileum.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1948

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

SOTARNAS ARBETSDRÄKT

av *Gunnar Hobrob*

Det låter som en lögn att säga, att sotarnas kläder äro vita! I allmänna medvetandet är ju sotaren något av det svartaste man kan se. Och dock äro sotarens kläder vita — då de äro nya nämligen. Det följande avser att ge några bidrag till sotarnas dräkthistoria omkring sekelskiftet 1900. Beskrivningen, som grundar sig på uppteckningsarbeten i Stockholm av författaren (materialet är arkiverat i Stadsmuseet), berör främst de två huvudgrupperna av sotararbetare: lärlingar och gesäller. Till de förra räknades tidigare tre olika åldersgrupper: "små", "medelstora" och "stora".

I äldre tid ingick det i naturaförmånerna bland sotarna, att mästaren höll en del av personalen med kläder. Det var de "små" och ofta också de "medelstora", som fick arbets- och helgdagskläder. Gesällerna och de "stora" höllo sig själva med kläder. Arbetskläderna voro sotararbetarnas egentliga kläddräkt, som de brukade för det mesta; helgdagskläderna användes blott på fritiden och vid helgerna. Ej heller då blev det mycken tid att vara finklädd, åtminstone för lärlingarnas del. De hade vanligtvis sotningsarbete i bagerier och restauranger, som på sina håll tog en god del av söndagarna i anspråk.

I det följande anges en del benämningar på olika plagg. Det är ord, som sotarspråket använt, men det bör samtidigt anmärkas, att denna terminologi ej är specifik enbart för sotarna. Den har också förekommit inom andra folkgrupper.

Arbetsklädseln för lärlingar bestod av blus eller skjorta, "teka", och knäbyxor, "blackor", båda ofta tillverkade av mollskinn. Till blusen användes även lärft eller domestik. Så som sotningen i äldre tider bedrevs, genom att "stiga" och "fara" inuti skorstenarna, var man naturligtvis utsatt inte bara för

smuts i form av sot och damm, utan också för rena slitningen genom friktion mot skorstensväggarna. Därför behövdes något skydd åtminstone på de mest utsatta delarna av kläderna. Lär-lingen hade försett sig med s. k. påsättningar av läder; de bestodo av "bakfläck" på byxbaken och "knäfläck" på knäna. Dessutom kan i detta sammanhang nämnas "armbältena" vid handlovarna. Lädret var sulläder, och det var av starkaste sort i de partier där friktionen var störst. Det borde emellertid ej vara alltför tjockt, ty det måste vara så smidigt att det ej hindrade kroppsrörelserna. Bakfläcken bestod av flera delar ihopsydda: ett större mittparti var den egentliga "bakfläcken", och vid dess sidor sutto smalare stycken, de s. k. "roskinnen"; enligt Gösta Bergman sammanhänger namnet med "ro" i betydelsen höft. Roskinnens ytterkanter nådde i linje med sidosömmen på byxorna. Bakfläckens övre kant utgjordes av "överskinnet", i vilket voro utskurna två vertikala skåror, genom vilka livremmen drogs. Vid bakfläckens nedre kant sutto två små trekantiga skinnstycken, de s. k. "grenskinnen". De sträckte sig neråt byxbenens insidor. Knäfläcken åter bestod av ett läderstycke, placerat över knäskålen, det var den egentliga "knäfläcken". I dess nedre del voro utskurna ett par vertikala skåror, genom vilka en smal rem med sölja drogs och spändes runt benet. Den egentliga knäfläcken fortsattes uppåt lårrets framsida av ett skinnstycke av halvannan decimeters längd, rektangulärt till formen och med sin nederkant fastsytt vid det förras överkant. Detta övre stycke synes ej ha något bestämt namn; om man inte låter hela denna påsättning heta knäfläck, kallar man stundom den övre biten för "övre knäfläck", "lärskinn" eller dylikt.

De vid handlovarna sittande "armbältena" räknades ej till den egentliga påsättningen. De skulle sitta så pass tätt om armen, att ej sot och smuts så lätt trängde in den vägen. Armbältet bestod av en läderremsa, i vilken två vertikala skåror voro utskurna nära ändarna. Genom dessa stack man in smala remmar, försedda med ett bredare parti i änden, vilket höll remmen fast i skåran. Den ena remmen hade ett antal hål avsedda för tornen i den andras sölja, med vilken armbältet spändes fast. Det uppgives stundom, att man ej nödvändigtvis be-

Sotarpojke, iförd arbetskläder. Vaxfigur från gamla Panoptikon i Stockholm. Tillhör Sveriges Skorstensfejarmästares riksförbund.

hövde sy ett enda stygn i armbältena: söljan behövde ej sys fast i remmen, ty denna kunde vikas genom söljan och alltså gå dubbelvikt i skåran i läderremsan. — Remmarna torde dock oftast ha varit fastsydda med becktråd eller också nitade med kopparnitar. De voro ej sällan dubbla par. Armbälten användes ej allmänt; ofta ansågs det enklare att i stället linda snören kring armarna. Det ser ut som om armbältena i hög grad varit en modesak vid 1800-talets slut.

I såväl bakfläckar som knäfläckar var det genomgående regel, att läderstyckenas ytterhörn avrundades något. Så gjordes också med armbältenas läderremсор. Detta skedde för att de ej skulle haka upp sig på skrovliga ytor.

Påsättningarna skulle alltid sys fast med ålskinn för att sitta ordentligt. Ålskinnen fick man gå till restaurangköken eller till någon fiskare och tigga sig till. De fläktes utmed ålens ryggkant, varefter de skrapades på insidan med en kniv för att i någon mån befrias från fett. Med hjälp av kvarvarande fett klistrades de sedan upp på en vägg för att torka. Därefter klippes de i ungefär halvcentimeterbredda remсор. Då dessa skulle användas, tvinnade man ena änden ett stycke; den andra veks några gånger dubbel och genomborrades med en syl, varefter man genom hålet stack den andra, tvinnade änden. Man drog åt och hade så en enkel men effektiv knut vid syendets början. Sylen, som ju också användes att borra syhålen i lädret med, var något krökt.

När man sydde fast skinnen, var det av betydelse, att de placerades så, att slitriktningen gick med och ej mot porerna. Det ansågs att den starkaste slitningen skedde vid "farandet", dvs. nedgåendet i skorstenarna. För säkerhets skull provades gärna porernas riktning genom skrapning med en kniv. Man brukade också gärna vecka skinnen hela vägen i sömmen; detta för att själva ålskinnstråden skulle slitas mindre. Somliga ansåg det dessutom dekorativt. Arbetet med påsättningarnas fästande fick sotaren göra själv. — Knäbyxorna med påsättning liksom armbältena på blusen torde ha bortlagts omkring 1910.

Till lärlingens klädsel hörde vidare ett par vita strumpskäft försedda med hållor eller band nertill under hålfoten. Upp till

Detalj av den ovan återgivna vaxfiguren, som visar byxornas knäskydd, de s. k. knäfläckarna.

sträckte de sig in under knäfläckens nedre kant. Stundom, men visst inte alltid, hade lärlingen dessutom ett par strumpor med fot. Strumporna, "sträcklingarna", voro av ylle eller bomull. Skodonen, "bubborna", utgjordes i regel av högskaftade kängor med fast plös. För stockholmsotarnas del tillverkades de av bestämda skomakare enligt överenskommelse med sotarmästarna. Kängorna liksom strumporna fick lärlingen ej ha på sig under sotningsarbetet; då förflyttade han sig barfota och detta oavsett årstiden. Blott under vandring till och från sotarkammaren fick han ha på sig strumpor och skor. De kunde också tas på, om han skulle gå en lite längre sträcka mellan två arbetsplatser, men då brukade han ej snöra dem, utan blott dra åt dem litet och sticka snörena löst innanför skaften. Om han däremot ej tog dem på sig, kunde han hänga dem på den medhavda sotningsstegen.

På huvudet hade lärlingen under arbetet en liten lätt mössa, "kurpis", sydd av lärft eller domestik. Denna huvudbonad, egentligen det enda plagg, som ännu i våra dagar oförändrat bäres av sotarna, är till formen närmast lik en totemössa, ehuru ej så spetsig i den slutna änden som denna. Dess hela längd brukar vara 40—50 centimeter, och nertill är den försedd med en bred fäll. Vanligen bars kurpisen med nedre delen uppvikt några varv, men vid arbetet i skorstenen drogs den ned, så att den täckte hela huvudet. Detta tjänade som skydd mot sot och damm. I kurpisens topp syddes ofta in ett mynt, ett litet blystycke el. dyl., som skulle bidra till att den fick rätt fall. Kurpisen bars i vanliga fall med övre delen dragen bakåt och snyggt utbredd över huvudet. Att ordna detta kallades att "sätta stuns på kurpisen". Då månadens arbete inom "trakten", dvs. sotningsdistriktet, var avslutat, bars den delvis utslagen, hängande ner åt höger sida. Vid de tillfällen, då kurpisen var helt nerdragen över huvudet, tjänade den som ett filter och underlättade andningen, men inga titthål för ögonen fanns, varför arbetet då fick ske i mörker.

Gesällernas arbetskläder voro i något mindre grad speciella i jämförelse med lärlingarnas. De liksom de "stora" buro långbyxor av mollskinn. Åtminstone under årtiondena närmast om-

kring 1900 använde de sporadiskt påsättningar, som voro lösa. Tidigare ser det ut som om de brukat fasta sådana. Arbetet med att "stiga" och "fara" skorstenarna fick mest de yngre kategorierna av sotare sköta, varför gesällerna alltmer sällan hade behov av påsättningar. På fötterna hade gesällerna vanligen lågskor eller låga kängor. Det har också förekommit att de använt låga stövlar, s. k. "bistockar". Detta mode, som kanske var vanligast i landsortsstäder, synes ha slagit igenom omkring 1905, då flottan sålde ut en del förråd av stövlar. Just dessa låga stövlar voro praktiska och lätta att dra av och på. Då sotarna använde dem, hade de byxbenen dragna utanpå skaften. På huvudet buro gesällerna likadana mössor som lärlingarna.

En detalj i dräkten, som på ett ganska påtagligt sätt skiljde sotargesällen från lärlingen och också från arbetare i andra yrken, var bältet. Detta, som var av skinn av ungefär 10 centimeters bredd, hade framtill ett spänne med en mässingsplatta av ungefär 8×10 centimeters storlek. På denna platta var i relief återgivet Sveriges lilla riksvapen, omgivet av två stående lejon. Stundom var dekoreringen mera iögonfallande, därigenom att den var placerad på underlag av blå emalj. Ursprunget till detta bälte, vilket än i dag ofta bäres av sotarna, är outrett. En ganska utbredd tradition förtäljer, att det en gång tillerkänts dem av drottning Kristina, en sägen som torde vara oriktig; liknande bälten med riksvapnet som dekorering ha vid olika tillfällen ingått också i andra yrkesgruppers utrustning, t. ex. flottans. Till formen likadana bälten ha sotarna burit i flera länder: Tyskland, England, Danmark, Polen, Finland, Estland, Lettland. Plattan framtill har ibland varit utan dekorering, såsom i Finland, Estland och Lettland, men stundom försedd med något emblem, såsom i Danmark och Tyskland.

Några ord skola också tilläggas om den helgdagskostym, som mästaren höll lärlingarna med. Dess olika plagg sammantagna benämndes bland sotarna "vask-isingar", dvs. de kläder man hade på sig då man var tvättad. Även brukades det allmännare slanguttrycket "rigg". Kostymen, som bestod av kavaj, väst och byxor, var ofta av fint diagonaltyg, och skjortan var vanligen blå eller blårandig. Vidare hörde ju strumpor till samt svarta

resårkängor eller skor. På huvudet bar lärlingen på fritid, men endast då, en svart skärmmössa, vegamössa. Sådana mössor hade också gesällerna, och bland dem hade verkgesällen den i regel på sig både under arbetstid och fritid, liksom också mästaren använde sådan huvudbonad. För övrigt förekom det ej sällan, att både verkgesäll och mästare hade plommonstop.

Underkläder brukades vanligen ej av sotarna, utom möjligen en undertröja vintertid.

Lärlingarnas ytterrock, "vepa", var sommartid av mollskinn; den kallades stundom skämtsamt "ålskinn" på grund av sin med tiden alltmera mörknande, gråa färgton. Vintertid buro de en lång ytterrock av mörk korderoj eller doffel, försedd med bred, fast krage. Bland pojknas föräldrar var den rocken just inte omtyckt, de ansågo att deras barn sågo ut som inrättningsungar i den! Ytterrocken för "stora" och gesäller i arbetet var oftast storväst, "vejnik". Annars förekom det också, att gesäller liksom också mästare i arbetet hade kort, dubbelknäppt rock försedd med breda slag. I Göteborg hade denna rock dessutom mässingsknappar.

På fritid kunde gesällerna ha fullt civila kläder av vanligt snitt, liksom också sotarmästarna i regel buro sådana. I de fall då sotarmästarna själva utförde sotningsarbete, vilket ej var ovanligt på mindre orter, buro de förstas en arbetsdräkt av samma slag som gesällernas.

Ifråga om skodon kan här nämnas, att trätofflor använts av sotare av alla kategorier på en del håll i Sydsverige. Belägg härför äro kända från Ystad i söder till Karlshamn i norr; de synas mest ha förekommit i mindre städer. Man hade dem på sig på väg till och från arbetet men tog av dem och ställde dem på gården eller i förstugan under sotningen. Uppåt landet ha de ej använts av sotare mer än i mycket begränsad omfattning; först i sen tid ha de införts i badrummen i Stockholms sotarkamrar. Träskor tyckas ej alls ha förekommit hos sotarna.

Stundom ser man sotare avbildade med svart cylinderhatt samtidigt med att de äro klädda i arbetskläder. Sådana hattar ha ej burits av sotare i Sverige, men väl i Tyskland och Danmark. Där ha de burits av gesällerna på arbetstid, fast den avtogs då

Lärlingar och gesäller hos sotarmästare Denckert, Skeppargatan 32 i Stockholm. Foto 1896.

man skulle arbeta i skorstenarna. Under hatten bar man sotarmössan, som enligt en uppgift från Danmark brukade tillverkas av det svarta sidenfodret av en gammal cylinderhatt. Den var ej så lång som den svenska kurpisen och kunde alltså ej användas som skydd för näsa och mun. Man hade i stället ett slags kappa, som gick ut på axlarna, och om nedre delen av ansiktet samt halsen virade man en dubbelvikt duk av fyrskaffat linne. Den virades om två varv och knöts i nacken. Trots att en hel del tyskt inflytande spåras i många avseenden i svenskt skräväsens och också i sotaryrket, har tydligen ej sotardräkten direkt efterapats. I Sverige torde endast i mycket begränsad omfattning den korta tyska rocken, "kolleten" eller "kollerten",

ha använts. Den var av mollskinn, utan krage men med linning vid halsen samt med en eller två rader av mässingsknappar. Kollerten, som bars utanpå blusen, var vanlig i Danmark och Norge, men på svenskt område har jag blott belägg för att den använts i Ystad. Ej heller har cylinderhatten varit bruklig här, ehuru sotarna i Ystad klädde sig i en mössa av tyget från en gammal hög hatt. Från samma stad är det också känt, att kontinentens mundukar brukades; kurpis hade där egentligen blott sotare, som kommit från nordligare delar av landet.

Sotarnas arbetskläder voro enkla och förhållandevis slitstarka. Mästaren gav ej heller några nya, förrän de gamla voro grundligt slitna och lagade. Helgdagskläderna fick isynnerhet lärlingen ganska lite tillfälle att använda. Detta berodde dels på den långa tid sotningsarbetet upptog, dels också på att hans fritid i hög grad måste användas till en mångfald småarbeten, såsom lagning av arbetsredskap och kläder, springpojksysslor åt mästaren m. m.

Sotarens dräkt av idag synes ej vara av särskilt bestämd typ. Ännu använder man lärft och mollskinn, men annars går man efter regeln, att man tager vad man haver. Man kan nu någon gång se sotare i golfbyxor, och ofta är blusen försedd med blixtlås. Sotaren i arbete känns främst igen på redskapen och på sotet.

Arbetskläderna ha i stor utsträckning varit ett försummat kapitel både när det gällt insamling av plagg till våra museer och när det gällt traditionsuppteckningar angående deras användning. De erbjuda emellertid mycket av intresse, inte minst därför att de på ett slående sätt visa, hur funktionella element blandas med sådana, som härröra från skilda tiders modedräkter. Också de förändringar, som inträffa i samband med att nya arbetstekniker komma till användning, påkalla uppmärksamhet från forskningens sida. Med dessa rader har författaren önskat lämna ett bidrag i nu berörda syfte vad angår en bestämd yrkesgrupp av ganska särpräglad art.